

AMERIKA XV. MENDEAREN AZKENETAN

JOSEBA INTXAUSTI

Amerika ez zegoen hutsik 1492an; bazituen bere bizilagunak, herriak eta zibilizazioak. Jada Historia bat osatutako kontinentea zen, Kolon eta beraren gizonak 1492ko urriaren 12an Guanahani-ra iritsi zirenean (Watlíng/Salbatore irlara, Bahametan).

Gerotik ere egin du Amerikak beste 500 urtetako Historia. Bestalde, Konkistak eta Kolonizazioak —hitzak berak ere, konkistatzaileek hizki handiz eman ohi dituzte—, zalantzarik gabe, balio eta esanahi etikoz beteriko bilakabidea izan dute. Alferrik da, gertakarien azpian dagoen balioen galderari Historiografiak askotxotan ez-ikusi egin nahi izatea.

Iraganak merezi eta behar du dagokion juizioa, eta epai historiografikoetan ez dago zergatik bazter irizpide etikoa. 500 urtetako ibilbide hori giza burubide ezberdinen arragoan borondatez eta erabakiz —beraz, libertatez ere bai— moldatua izan da. Historiografiaren alde larri honetaz hainbat aurpegi eza-gutzeko, ikus, adibidez, R. Jaulin-ek eskaini zigun agiri-bilduma: *Le livre blanc de l'ethnocide en Amérique* (1972; gaztelarazko ed., 1976. Madrid: Siglo XXI).

Hori gogoan izanik ulertu behar ditu irakurleak artikulua honetako sarrera-ohar hauek, ondoren datozen lanek hain zuzen irabazitako juizio etikoa espreskiago ukituko dutelakoan. Beste honen betekizuna, atari historiko labur bat ematea baizik ez bait da.

AURKIKUNDEA VS TOPAKETA (1492...)

Amerikaren Aurkikundea, nahiz Topaketa, ez zen egun-senti bakar bateko gertaera izan; Topaketaren ordua XVIII. menderaino atzeratu zen zenbait herri eta lurraldetarako. Amazonia aldean, adibidez, XX. mendeko drama da Aurkikunde edo Topaketa hura.

Gogoratuko dugun Aurkikunde europarrak, hau da, europarrek Kontinente ezezagunarekin izan zuten topo-egite hark ondorio luzeak izan zituen, Amerikan lehenik, eta Kontinente Zaharrean berehala.

Amerika ez zen Kontinente *Berria*, aurkitu-berri zutenentzat baizik, bizilagunez eta kulturez Afrika-ko zenbait lurralde, edo Mesopotamia, Egipto, Txina, India nahiz Europa baino gazteagoa eta atzeratuagoa izan arren.

Baina “atzeratuak” ez du esan nahi kultura zabaleko eta antolamendu sozial konplexuko gizarterik ez zegoenik. Iku-siko dugu ondoko orrialdeetan.

Kolon-en Topaketarena albistea izan zen, eta “berria”, beraz. Baina, egiaz, hain berria izan al zen, gero?

KOLON-ENA, LEHEN AURKIKUNDEA OTE?

Kolon ez zen izan Amerikara iritsitako lehen nabegantea, eta Almirantearekin joan zirenak ere ez ziren Kontinente hartara iritsitako lehenengo aurkitzaileak. Gaur egun frogatutzat eman behar da aurreko mendeetan ere Amerikaraino heldutako espediziorik egon zela.

Leif Erikson, Erik Ilegorriaren semea, Groelandiatik 992an irten zen hogeitamabost lagun berarekin zituela, lehenagotik ezagunak ziren lurren bila. Mendebaldera joz, laster aurkitu zuen Labrador-eko kostaldea eta *Terminua* (*Vinland* deitu zutena). Negualdia han pasata gero, Groelandiara itzuli ziren berriz. Hurrengo bidaia Leif-en anaiarena izango da, Thorvald-ena: orduan izan ziren amerikarrekin lehenengo harremanak.

1020an eratu zen espedizio handiago bat, Thorfinn Karlsefni buru zela: hiru untzitan 160 lagun eta buru zihozen (gizon, emakume eta azienda), eta Kontinente berria lekuhartzeko asmoarekin irten ziren. 1973-1977 bitarteko indusketek agerian utzi dituzten hondakinen arabera, seguraski, Ternuan Meadows-eko bokalean jarri ziren bizitzen (B. Wallace 1978). Hiru negu han iragan ondoren, eta joandakoen arteko ezinkonponduak, amerikarrekiko borrokak eta neguaren latzak lur aurkitu-berriak utzi eta Groelandiara itzultzera bortxatu zituzten (COHAT, Y. (1989): *Los Vikingos, reyes de los mares*. Madrid: Aguilar. 37-39, 158-161).

Handik aurrera vikingoek ez zuten beste espediziorik antolatatu, eta Amerika urrun geratu zen europarrentzat, berriz ere aurkitzeko alegia, Kolon-ek bilaketari beste testuinguru tekniko, kultural eta ekonomiko batean heldu zion arte.

HISTORIARIK GABEKO KONTINENTEA OMEN...

Europako erdiarotarrek galdu egin zuten, beraz, begibistan ikusitako Kontinentearen oroimena. Baina, Topaketaren ondoren, beste zerbait larriagoa jazo zitzaion europarrei.

Inoren Historia ezezaguna —ezezaguna eta inorena delako, hain zuzen— ukatzeko joera nabaria izan dute beti konkista-

tzaile eta kolonizatzaileek. Adibidez, XIX. mendean, Afrika konkistatzean (eta konkistatu aurretik ere), Europak egin zion lehenengo azioa Kontinenteari Historia ukatzea izan zen. Afrikarenean hori egin aurretik, lehenago gauza bera egin zen zentsura koloniala Amerikarekin. Geroztik, kolonaurreko kultura amerikarren oroimena berreskuratzea zaila suertatu da azken mende honetan.

Horrela, “lapsus” kolonialista jator baten ondorioz, Geografia ezezik, Amerikako herrien Historia ahantzi zuten aurkitzaile eta konkistatzaileek, hain zuzen hori bait zen hango lurraldeez jabetzeko teknika probetxuzkoena, hau da, menperatzekoak, desmemoriatuz, ahuldu, eta konkistariari gizarte deshistoriatuak eskaini (*desgizatuak*, beraz) konkistagai bezala. Ez da, hortaz, harritzekoa Amerikako politika kolonialistak Historiografiarekin izan zuen jokamoldea.

Laurette Séjourné-k idatzi duen bezala:

Amerikako errealitate historiko hartaz ideia bat izateko nolako oztopoak tartekatu diren jakin nahi duenak aski du zera gogoratzea: XVI. mendeko ikerkuntza bikainetatik batere ez zen argitara eman XIX. mendearen azkena arte. Batzuk argitara berriak dira orain gutxi eta beste zenbait —oinarrizkoak, gainera— artxibategietako itzalpeetan daude oraindik itxaroten. Lehenengo hirurehun urte eta gehiagotan, konkistatzaileen azalpenetara mugatzen zen gure jakintza, gero historilari gortesauen albisteetara (...). Orduan, eta horrela, metatutako gaizki-ulertzeak eta kalumniak guganaino iritsi dira, borondate on edo txarragoz, dotrina finkatu bezala. Hori guztia oztopaharri larria da Ameriketako jatorrizko herrien Historia ezagutzeko” (1971: *América Latina. I. Antiguas culturas precolombinas*. Madrid: Siglo XIX. 86).

Historilariak, gaur egun, hiru iturri-mota nagusi ditu kolonaurreko gizarte amerikarrak ezagutzeko:

- Amerikarren beren idazkiak: batzutan Kolon-aurretik eta hango hizkuntzetan idatziak. Ez dira asko, baina bai gero eta areago ezagutu eta aintzakotzat hartuak: Tezozomoc, Ixtlilxochitl edo Huaman Poma de Ayala-ren lanak, eta anonimo bezala iritsi zaizkigunak (*Popol Vuh*, *Chilam Balam-eko Liburuak*, etab.). (Ik. (1983): *Récits aztèques de la Conquête*. Paris: Seuil).

- Baina iturririk aberatsenak misiolari eta idazle kolonialengandik datozkigunak dira, inoiz, gainera, jatorrizko idazkiak sutara botata gero idatziriko lan mardulak (honelako kasu bat dugu, adibidez, Landa-k maiei buruz utzitakoa). Ez da falta, bestalde, indarrean zegoen proiektu kolonialaren kontrako lekukotasunik (honelako kasua da Mendieta gasteiztarraren *Hystoria Ecclesiastica Yndiana*, 1573-1597.etakoa, baina 1810ean argitara emana).

- Azkenik, guganaino iritsi diren aztarna arkeologiko-etnografikoak ditugu. Batzuetan, honelakoek misterioz betetako ahots ozena dute, eta gizarte eratu “modernoak” erakusten dizkigute (Machu Picchu, Chichen Itza edo Tenochtitlan-eko hainbat tenplu, eta abar, zerrenda luze amaigabe batean).

Konkistatzaileei ez zitzaien falta izan lekuko historiko salutaririk, baina zentsura ofizialak eragotzi zuen egia ezagutu ahal izatea, beti ere kolonizazio programatu baten onetan.

AMERIKARREN GIZARTE EZBERDIN-KONTRAJARRIAK

Amerika handia da, eta handia zen: 42 milioi kilometro karratutako kontinentea, eta 90ren bat milioi bizilagun zuena (1492); ipar-iparraldetik hego-hegoalderaino, 16.000 kilometro luze. Mendikate bukaezinak, eta lautada besarkagaitzak. Klima, landaredi eta fauna ugariak.

AMERIKAKO LEHEN BIZTANLEAK

Orain 30.000/40.000 urte agertu zen gizakia Kontinentean, edo, azken hipotesiei jarraikiz, 40.000/200.000 artean. Hortaz, onenean ere eta luze jota, Europa eta Euskal Herriko Neandertalaren (*Homo sapiens neanderthalensis*) garaikidea izango litzateke jatorrizko gizaki amerikarra, eta Afrika-Eurasietako gizakien ondoan askoz beranduagokoa (jada milioika kontatzen bait dira lehen gizaki afrikarraren urteak). (Ik. GUILAINE, J. (1989): *La Préhistoire, d'un Continent à l'autre*. Paris: Larousse.

H. Roche-ren lana: 43-50. Amerikari buruz, J.-F. Le Mouël eta D. Lavallée-renak: 157-200. Eta 280-281).

Gaur egun historiariek, batez ere esplikabide jakin bat daukate Amerikako lehen populamenduaren jatorria argitzeko: *Beringia* deitua, erran nahi bait da, Wisconsin glaziaraldian Bering-eko itsasoa estali zuen izotzarte zabala (1.500 km zabal, K.a.-ko 18.000-16.000. urteetan). Izotz-zubi hartaz baliatuko ziren, itxura guztiz, Siberiatik Amerikara sartu ziren lehenengo biztanleak. Dena den, esplikabide horren hipotesi osagarriak zera lioke: Kontinentearteko zubi hura gabe, Australiara bezalatsu, Itsasarte bera zeharkatuz ere etor zitezkeela lehenengo etorkinak (ik. Le Mouël 1989, 164-166). Ozeano Barearen bidezko hipotesiak, oster, geroagoko zenbait harremanetarako balio balezakete ere, beste lehen une hartarako ez dira normalean aintzakotzat hartzen historilarien artean.

Asiarrak izan ziren, beraz, Amerikako lehen bizilagunak. Haien lehen milakadetako historia, hondakin seriatu handiagorik ezean, badirudi erdi-galdu egiten zaigula (berrikitan Peru-n aurkitutako 22.000 urteko aztarnak ahanzi gabe). Esan dezagun, Amerikan historia “eroso” ezagutu bat K.a. 2000.ean edo hasten dela.

GEOGRAFIA ETA HERRIAK

Amerikako geografia hain ezberdin eta eskualde batetik bestera hain aldakorrek herri, gizarte eta kulturak ere molde hagitz ezberdinetan mamitu ditu. Eskura zeuden baliabideek edo topa zitezkeen zailtasun, ezin edo erraztasunek, ekonomi modu eta gizarte-antolabide kontrajarriak sorterazi zituzten, Arktikoan, Amazonian, Pampan, Yucatán-en, Iparramerikako Lautadetan nahiz Mexiko edo Peru-Bolivietako Goi-ordetean.

Historiaurreko ehiztari eta bilketari ibiltarien ondoko kulturak segidatasun ezberdinak izan zituzten: izan zen Konkista europarra arte, eta geroago ere, izan da bere hartan iraun duenik, eta baita artzantza eta nekazaritza egonkor batera pasadenik ere. Bilakaera modernoago hauen kasuan, garapen eko-

nomiko-kulturalon gain eraikiko ziren ondoko kultura handiak.

Inoiz edo bestetako harremanen bat salbu, amerikarrek ez zuten Antzinateko beste herrien albisterik izan, eta historilarien arabera, frogaturiko kultur trukaketa ezagunik ez da egon. Amerikarrek, beren gisara egin behar izan zituzten, adibidez, asmakuntza tekniko berriak: hala nola, lurgintzaren aurkikundeak, zeramika eta idazkeraren asmakuntza, eta kobrea edo urrea lantzeko teknikak.

Amerikarrek ez zuten, ordea, beste hainbat gauza baliagarri eskuratu: burdina eta altzairua, polbora eta beira, alfabetoa eta gurpila ez zituzten ezagutu, europarrak han agertu arte.

Hala ere, ahalegin eta eskarmentu neketsuen ondorioz, Amerikako Neolitoan egindako aurrerapenak oinarri sendoak eman zituzten ondoko garapen sozio-kulturalari, eta ez hangoei bakarrik. Artoa eta patata, adibidez, iraultza neolitikoko hari zor dizkiogu.

KONKISTAREN BEZPERAN

Kolon-ek, Amerikara iristean, nagusiki bi egitura sozial modu aurkitu zituen: a) Tribu gisakoa, eta b) Estatu eratuena.

“Salbajeak”

Lehen antolamendu haren ardatza, alde batetik, taldearen odol-jatorrizko azpitaldeetan datza (klanak, leinuak), eta, bestetik, taldekideen artean dauden kultur, hizkuntza eta lurralde-batasunetan. Gehiago gabe. Hego-Amerikan, Andeatatik Atlantikorainoko lurraldea, osorik, hartzen zuen: Argentina, Uruguay, Paraguay, Brasil eta Guaianak. Ipar Amerika, bere zabal osoan, kultur molde berekoa zen. Gizarte tribalak lautada eta oihan zabaletan sakabanatuta zeuden; ez zuten erakunde boteretsurik, baina, gehienetan, ekonomia autarkiko bat eramateko lain ziren. Europarrek begitan, antolamendu sozial hau “atzeratua” zen, eta halako bizilagunak “salbajeak” ziren.

“Zibilizatuak”

Bestelakorik ikusi uste izan zuten europarrek Ameriketako herri “zibilizatueta”, honelakoek, izan ere, Estatu zentralizatuak eta erret aginte goren eratuak bait zituzten, hots, Europako Ernazimenduko gizonen biziki maite zuten botere publiko orokorra (eta batzuetan inperialista ere).

Eskuarki, Ameriketako Estatu edo Zibilizazio handiak hiru gunen handitan ikusi izan dira: Mexiko-ko azteken Inperioan, Ertamerikako maien Estatuan eta “Tahuantinsuyu” deituriko inken Erreinuan. Beherago esango da hauetaz zerbaite; baina, xehetasun horietara pasa aurretik, agian komeniko da Amerikako populazioaz zenbaite datu ematea.

Biztanleriari buruzko eztabaida

Topaketa-aurrera Amerikako biztanleriaren kopuruaz eztabaida handia izan da historiarien artean, izan ere, XVI. mendeko kronikarien datu altuak zuzentzat emanik, ondoko mendeetako estatistikek (hain bajuak zirela) Amerika konkistatutuan hondamena salatzen bait zuten. Bide horretatik, demografiaren eztabaida, kolonizazioarekiko eztabaida ideologiko bilakatu zen une batean historiarintzat.

Lehen hamarkadetako konkistatzaile, misiolari eta kronikariek zifra handiak eman zituzten sarritan, eta behin baino gehiagotan baita irudimen luzetxo erabili ere. XX. mendeko kalkuluetan, bizpahiru korrante kontrajarri ezagutu dira: a) Rivet eta Sapper-ek XV. are azkenerako Amerika osoari 40/50 milioi bizilagun egotzen zizkioten. b) Iritzi horren aurka, Rosenblat-ek 13 milioitan uzten zuen bizilagunen kopurua, eta, azkenik, c) Kaliforniako Eskolak, 90/112 milioitaraino jaso du kalkulua.

Eztabaida eta berrazterketa askoren ondoren, badirudi azken zifra hauek dutela segurtasun eta fidagarritasunik handiena; bestalde, XVI.eko kronikarien lekukotasuna berretsi egin da azken ikerlanen ondorioz. Horrela, 1492ko Mexiko-ko biztanleria 25/30 milioitan jarri beharko litzateke, eta Peruk beste hainbeste izango litzuke. (Ik. SANCHEZ-ALBORNOZ, N.

(1973): *La población de América Latina*. Madrid: Alianza Editorial, 53-57 or.).

Konkistako gerrek, Koloniaren lan bortxatuek edo Euro patik eramandako gaixotasun berriek amerikarren artean egin zuten triskantza ikaragarriaren tamaina ondoko zifra modu hauetara irits liteke: Mexikoko 25,3 milioiak (1519), lau urte geroago 16,8 ziren (1523), hirurogei urte geroago (1580) 1,3 milioi bakarrik (1580). Hondamendi demografiko hau beste toki askotakoa ere izan zen: Kolonbiako Tunja-n, mende baten buruan (1537-1636) indiarrek 232.407atik 44.691 izatera pasa ziren (Sánchez-Albornoz 1973, 62-63).

Hau da Amerika konkistatu-berriaren tragedia genozida! Baina larriagoa gertatzen zaigu hori dena, kolonurreko lorpen sozial, politiko eta kulturalak ezagutzen.

ZIBILIZAZIO HANDIAK: LORPENAK

Orrialde hauetan, zoritxarrez, ez daukagu kultura handi denak aurkezterik, eta hautatu ditugunetan ere, zaila izango da aurkezpen-eskema batetik pasatzea. Arrisku hori gogoan dugula ere, ikus ditzagun maia, azteka eta inken historia laburtuak.

MAIAK: ARTOAREN ERREINUA

Maien Inperio Klasikoa K.o.-ko 300-900 urteetako izan zen; Berria, ostera, 989-1697etako da. Inka eta aztekenak ez bezala, maien Inperioak historia luzea zuen, beraz, espainiarrak iritsi zirenean. Desagertu ere ez zen bapatean eta berehala egin, eta erresistentzi agonia luzea izan zuen, XVII.aren hondarretaraino.

Mexikoko hegoaldean, Guatemala eta Honduras-en daude maien lurraldeak: 325.000 bat Km² ditu eskualde honek, eta 500.000ren bat bizilagun ote zituen uste da gaur egun.

Maien gizartea lau klasetan banatuta zegoen: nobleak, apaiak, herria eta esklabuak. Nobleen esku zegoen buruzagitza poli-

tikoa (espainolen *kazikeak*). Apaizen zeregina, erlijiozkoa ezezik, jakintza, medikuntza, zientzia (astronomia, idazkera) eta artearekikoa ere bazen. Herriaren egitekoa, berriz, nekazaritza eta eraikuntza ziren; jatena lortzekoaz gain eraikuntza ederrak egiteko lan handiak egin zituzten, gaur egun ikus litezkeen hondakinek erakusten digutenez (Uxmal adibide ona da, esate baterako). Erreinuko herritarrak gizon-emakume libreak edo ziren, eta esklabuak, berriz, gerrako preso atzeritarrak edo herriko gaizkileak.

Maien ekonomia nekazal ekonomia zen guztiz. Laborantzaren teknikak oso primitiboak ziren: lurrak erre, eta esku-makila baten laguntzaz behar zena erein. Hori zen dena. Maien politika, ekonomia eta gizartea oro landare bakar baten produktioaren gain eraiki zen. *Artoa* zen guztiaren funtsa. Artoaren ekonomiatik jaio ziren kultura eta gizarte maien lan-askatasuna (izan ere, aski zen urtean 69 egunetako lan-egutegia) eta monokultibo haren menpekotasuna.

Lanerako indar-tekniketan muga hertsia izan zituen Zibilizazio honek: burdina ez zuen erabili, gurpilik ez zuen eza-gutu, eta maiek ez zeukaten animalia zamaririk; gizona izan zen Zibilizazio honen zamari bakarra. Halako hiri eta eraikuntza izugarriak jasoko zituen herriarentzat neke gaitza ziren, beraz, lan-energiaren eta teknikaren hutsune horiek.

Inka eta azteken alderantziz, maiek ez zuten apenas Estatu zentralizaturik sortu. Hiri-Estatutan banatuta eratu ziren maien lurraldea eta botere politikoa, Grezian bezalatsu alde honetatik. Hirion buruzagi "gizon jatorra" (*halach uinic*) deitua zen, baina apaiz eta adituak ondoan zituztela; eta arma-buruzagiaren eskuetan egon ohi zen Hiri-Estatuaren defentsa.

Guraso-semeen katean herentzian pasa ohi zen funtzionariaren zeregina, eta orobat apaizena ere. Hortaz, botere-klase gidariak ziren talde horiek, maien gizartean. Erakuntza honen ideologiak bazuen zenbait oinarri onartu: izadiko indarren hezitzailea zen erlijioa, uzta onak erakarri eta zaintzeko asmatua. Horregatik, jakitea eta gizartearen segurtasun eta segida antolamendu politiko teokratikoan oin-harturik zeuden.

Zibilizazio maiaren lorpenik handienak hauetxek ditugu: idazkera hieroglifiko oraindik ere deszifragaitza asmatu zuten;

astronomiari lekurik handiena eman zioten, izadia gidatzeko premiazkoa bait zen berori lehenik ongi ezagutzea; behar horren ondoriz, aritmetika arretaz landu zen, hogeitarra zen zenbaki-sistema bat sortuz. Zeroa ere ezagutu zuten. Egutegia jakintza horietatik etorri zen, eraikita zituzten behategietako lanen fruitu bezala.

Beste hainbat kulturatan baino areago, maien artea eta zientzia gizarteko premietara begira garatu ziren, eta jauregi, tenplu eta behategietan gorputz hartu zuen.

Aurrerapen guztiekin ere, gizarte maiak lur jo zuen, ia zazpirehun urte zutik egondako Inperio Berria behera etorri zenean (1697). Historilariak ez dakite oraindik zergatik gertatu zen ezbehar hori: lurrikarak, gaixotasunak, lurren agortzea, aldakuntza ideologikoak, etab. aipatu izan dira hondamendiaren kausante bezala. Zergatik irentsi zuen kultura bikain hura inguruko basoak? Zergatik utzi zuten Peten bere biztanleek? Jakin, ez daki inork azken erantzun garbirik.

AZTEKAK: HERRI HAUTATUAREN INPERIOA

Cortés espainola Mexikora (Tenochtitlan-era) iritsi zenean, Inperio eta hiriburu handien aurrean aurkitu zen. Hura ez zen bost edo hamar mila laguneko tribu-elkarte bat. Han Estatu antolatu eta zentralizatua aurkitu zuen: Inperioa, gainera, hainbat herri menperatutako Inperio gazte indartsua.

Azteken hura ez zen, ordea, lurralde haietako lehenengo kultura edo Estatu-antolamendu handia. Esate baterako, haien aurretik, *olmekek* (K.o. 200-500) 125.000 biztanle zituen hiriburuaren inguruan (Teotihuacán) Ertamerikako beste zenbait herriekin erakunde politiko zabala eraiki zuten. Oso ezaguna da gaur egun (baita turismo-liburusketan ere) olmeken eskultura sendoa. *Toltekek* (XI-XII. mend.), ostera, azteken orimen historikoan herri jakitun eta aurrerazalearen irudia laga zuten: Mexikoko heladetarrak izan ziren, nonbait, tolteka haiek, eta Tula-n jaso zuten beren hiriburu nagusia (980-1168).

Pentsa daitekeenez, Europa eta Erdi Aroan, Mexiko eta Ertamerika ez ziren baretasun eta bakearen erreinuak izan. Herrien

migrazioek —gehienetan iparraldeagokoek bultzata— hegoaldeko lurraldeak bilatu zituzten. Migrazio-molde hauen artean “barbarrik” ere izan genuen, horixe bait da *txitximeka* izenak esan nahi duena (“tolteka” edo jende zibilizatuei kontrajarria). Europako barbaroek Erroma bezala, kultura ederrez jantzi-tako tolteken Tula hiriburua desegin zuten txitximekek (1168/1224): hain zuzen, XIII. mendetik aurrera indartuz joan ziren aztekek “Eden zerutar eta utopia lurtar” gisara hartu izan zuten tolteken Tula hura. (Ik. SOUSTELLE, J.(1983): *La vida cotidiana de los aztecas en visperas de la Conquista*. México: FCE. 217-221).

Inperioa eraikitzen

Inperio gehienetan bezala, azteken historia handia eta batez ere haien loraldi politikoa laburra izan zen, eta kasik Cortés-en garaietakoa. Toltekek, txitximekak eta aztekek *nahuatl* hizkuntzakoak ziren denak, baina aztekek izan ziren iparraldetik azkena iritsiak eta azken Inperio handiaren eraikitzaileak. Mexiko/Tenochtitlán hiria 1325/1370koa dugu, eta azteken arrakasta politikoa XIV-XV. mendeetan jarri behar da. Berandukoa, beraz; eta aliantza eta konkisten fruitua izan zen.

Azteken goraldiko gidarien izen-deiturak ezagunak ditugu: Tenochtitlán-go laugarren erregearekin, *Itzcóatl*ekin (1427-1440), hasi zen azteken histori une loriatsua; ondoren *Moctezuma I* (1440-1469), eta *Itzcóatl*-en hiru biloba datoz: *Axayácatl* (1469-1483), *Tizoc* (1483-1486) eta *Ahuítzotl* (1486-1502); *Axayácatl*-en semea zen *Moctezuma II* (1502-1520), Cortés-ek, iristean, erretaulkian aurkitu zuena.

Itzcoatl-ek jarri zituen Inperioaren lehen zimentarriak, ideologikoak eta lurraldezkoak, Mexiko-tik hegoalderako hedapenari ekinez, menperatutako herrien Historiografia sutara eramanez (tepaneka konkistatuen historiek “gezur asko” omen zuten) eta ideologo batez baliatuz (*Tlacaelel* erreformatzaileaz, alegia). *Moctezuma*-ri zor zaio Inperioaren ardatza izango zen Lagunarte Hirukoitza (Tenochtitlan, Texcoco eta Tlacopan hirien artean). Horrela, laurogeiren bat urtetan burutu zen azteken inperioingintza, hiriburutik hasi eta, batez ere, hegoal-

derantz eta bi kostaldeetara erret boterea hedatuz, eta hainbat herri menperaturen gobernua eta ustiapen ekonomikoa segurtatuz. (Ik. KRICKEBERG, W. (1977): *Las antiguas culturas mexicanas*. México: FCE. 46-53).

Esan bezala, gerra anker eta luzeen bidez eraikitako Inperio hari, politikari eta ideologo batek jarri zizkion zimentarriak. Gaur egun ezaguna da hezur-haragizko pertsonaia hura: Tlacaélel (1398-1475/80). Jaiotzez Printzea zen, eta erretaulkira igo ez bazen ere, bizpahiru erregeren aholkaria izan zen. Tlacaélel-en pentsamendu eta obraren garrantzia guztiz erabakiorra izan zen Inperio azteka eraiki ahal izateko, eremu politiko, sozial, historiko eta erlijiosoetan burutu zuen erreformagatik: “Con Tlacaélel nace la visión místico-guerrera del pueblo azteca, que se considera a si mismo como el pueblo elegido del Sol”, idatzi du M. León-Portilla-k, zera gehituz: (LEON-PORTILLA, M. (1976): *Los antiguos mexicanos a través de sus Crónicas y Cantares*. México: FCE. 44-47, 86-101. Ik., gainera, KRICKEBERG, W. 1977, 47, 49)).

“(…) modificó la versión de la historia de su pueblo, colocó en lo más alto del panteón religioso a su antiguo numen tutelar Huitzilopochtli, concibió la idea de edificar el templo máximo en su honor, distribuyó tierras y títulos, dio una nueva organización al ejército, a los pochtecas (comerciantes) y consolidando finalmente la llamada “triple alianza” (...), inició la serie de conquistas que habrán de llevar a los aztecas hasta Chiapas y Guatemala.” (Ib. 45)

Ondo kostata eta proiektu ideologiko baten gain eraturako Inperio gaztea zen, hortaz, Cortés-ek aurkitu zuen hura, eta goitik behera ezarritako iraultza baten ardatz inguruan bildutako herriak, mentalitate berriz eta armaz, lortua.

Gizartea eta ekonomia

Azteken gizartea ondoko klase hauetan banaturik zegoen: gidariak, merkatariak, artisauak, herritar xumeak eta esklabuak. Apaiz, gurlari, funtzionari eta auzapezek osatzen zuten *gidarien klase noblea* (nobletasuna, ordea, herentzian jasoa

ez, baizik norberak irabazia izan ohi zen, batez ere gerrako ekintzetan irabazia). *Artisautzak* leku handia izan zuen azteken artean, eta klase boteretsua zen berau; zuten pisu sozial eta artisau-abildadeengatik ohorezko “tolteka” izena ere eman ohi zitzaien. *Merkatarien klaseak* betekizun ezberdinak zituen gizartean eta politikan. Egiteko ekonomikoekin batera, espioilanak ere betetzen zituzten, inguruko herrietan Tenochtitlan-en aldeko azpilana eginez. Klase ekonomiko dinamikoena ziren merkataria. *Nekazariak* osatzen zuten klase librerik apalena.

Askatasunik gabeko *jopu* eta *esklabuak*, gehienetan gerrako presoak ziren, gaizkileak edo zorrengatik beren buruak saldu zituztenak. Esklabuak tratu txarrik ez zuen, eskuarki, baina presoak tenpluetako opalkuntzetara bidali ohi ziren asko.

Ekonomian, lurgintza eta abelazkuntzatik zetozen produktuen zerrenda nahikoa laburra zen: artoa, babarruna, tomatea, kakaoa, kotoia...; etxeko aberetan oso pobrea zen ekonomia hura: zakur ilesoil bat, indioilarra eta erlea. Apenas zuten etxeko hegaztirik, ez ardi, ez behirik; okela, ehizetik zuten batez ere. Industri lanik zabalduenak, lumagintza eta obsidianazko lanak ziren, eta zeramika ere hedatuta zegoen. Besteak beste, azteken ekonomiak garraioan muga hertsia zituen: animalia zamaririk eta gurpilik ezean, gizakien bizkar egin behar izaten zen garraioa. Esklabutzak zeregin astuna zuen, honetan.

Ondasun-iturri on bat *gerra* zen. Gerrak Inperioa eraiki eta zaintzeko balio politikoa zuen; harrapakinak, esklabuak eta zergak biltzeko ere balio zuen; eta betekizun erlijiosorik ere ez zitzaion falta: tenpluetan opalgai izango ziren esklabuek munduaren jarraipena segurtatzeko balio zuten.

Erljioa eta politika

Azteken gerrek arazo kosmologiko bati ere erantzun nahi zioten. XV. mendean nagusitutako ideologia ofizialak ikusmolde jakin batekin ulertu zuen munduaren historia, eta azteken gizartea ezin da konprenitu haien pentsamendu erlijiosotik at. Herri hautatutzat zeukaten aztekek beren herria: esan bezala, Eguzkiaren herria ziren, eta Eguzki hori etengabe bere indarrean

mantentzera deituak zeuden herri hartako seme-alabak. Munduari bere bizian eusteko, Inperioa indartu ahala, gero eta eskaintza bikainagoak egin behar zizkieten jainkoei. Gaizkiaren eta Ongiaren arteko borroka aspergabea giza sakrifizioak ziren biziaren salbagarri bakarrak. Hortaz, azteken ahaleginei esker salbatzen zen gizadia. Sentimendu hau bere larriune estuenera iristen zen berrogeitamabi urteko ziklo kosmikoa amaitzean.

Testuinguru honetan ulertu behar dira espainolek ikusitako ospakizun-hilketa odoltsuak. Hala ere, esan behar da, ideologia erlijioso-politiko hau, batez ere Ahuitzotl erregearekin indartu zela (1486-1502). Aztekak baino lehenagoko kulturetan, toltekan adibidez, lora, tximeleta, suge eta txoriak eskaintzen zituzten opalgai bezala.

Aldakuntza ideologiko hau hazkunde demografiko baten ondorioz ere gertatu zen. Barne-gatazka demografikoa arintzeko, lur berrien bilaketari ekin zitzaion, eta horretarako premiazko gerra haiek zuzenetsi egin behar ziren jendeen aurrean. Beraz, "arrazoi etikoak" garatu ziren, politika armatu baten bidez kriari aurre egin eta azteken etorkizun zaila hobertzeko.

Ideologia, mentalitateak, ekonomia eta politika elkar ongi besarkatuta ageri zaizkigu, ba, azteken artean.

TAHUANTINSUYU, EDO INKEN INPERIO HANDIA

Inperioaren "Lau Eguzkialdeek" (Inperioko lau herrialdeek), espainiarrak iristean, 4.000 km-tako luzea zuten, Andeetan iparraldetik hegoaldera. Cuzco zen hiriburua. XV. mendean erditik hasita batu berriak ziren erresumako lurraldeak. Cuzcotik goi-lautadara igo eta Tiwanaku konkistatzean (1445) hasi zen benetan hedapen bizkorra. Azken konkista zabalak, Pizarro (1531) agertu baino lehentxeago egin zituen Huayna Capac-ek (1493-1525). Inperioaren historiaurreko legendak ahantzita, esan dezagun zinezko historia Pachacutec konkistatzailearekin hasi zela (1438-1471).

Hainbat Inperiotan gertatutakoaren antzera, galtzadak, propaganda, erlijioa eta hizkuntza erabili ziren menperatutako

herriak Inkaren esanetara jartzeko. Andeetako leizeen gainetik bideak luzatu asmoz, zubi esekiak bota eta mendi-urraketa handiak egin zituzten; bestalde, kostaldeko bidea Tumbesetik Txileraino luzatu zen. Inperioaren hedapena, propagandaz eta armaz egin zen, lehenik Tahuantinsuyu-ren bikaintasunak erakutsiz, eta gero, gerraz eta asimilazio-politika baten bidez. Horretarako, kitxua (*runasimi*) hizkuntza ofiziala ezarri zen, hezkuntza eta irakasleen bidez. Herri menperatuen jainkoak errespetatu egin ziren, baina beti ere Eguzki Inkari lehenetasun osoa aitortuz.

Armada, diplomazia, hizkuntza, erlijioa, galtzadak, leku-aldaketa bortxatuak, guztiok izan ziren Inperio bat bera eta bakarra egiteko tresnak.

Ekonomia eta gizartea

Boterearen erpinean “Sapa Inka” deitua zegoen, eta Inti Eguzki-Jainkoaren semetzat ezagutua zen. Aginte zibila eta erlijiosoa, biak, haren eskuetan zeuden. Noblezia, odolezkoa nahiz funtzionari edo halakotzat aitortuena izan zitekeen. Nobleak eta apaizak zergetatik libre zeuden.

Gizarte-mailarik apalena “yanacona” deituek eta herri xumeak osatzen zuten. Haiak, itxuraz, gerrako presoak ziren; eta herritar xumeak, berriz, askea izanik ere, Estatuaren egiturari guztiz lotuta zeukan bere bizitza. Estatuaren zerga-iturri nagusia hauxe zen, izan ere norberak bere lurretan ezezik, Estatuarenetan ere lan egin beharra bait zuen. “Mita” bezala ezagutzen zen eginbehar hau, eta berorren bidez segurtatzen zen hainbat zeregin publiko: zubi, tenplu eta bideak eraikitzea, salgaien, armen eta Estatuaren bestelakoen garraioak egitea.

Lana, herritar guztien eginkizun arautua zen, eta lurgintzan, soldadutzan edo artisautzan bete zitekeen. Baina laborantza zen batipat inken sistema ekonomikoaren funtsa; horregatik, lurra- ren ustiapen sistematiko eta planifikatua arretaz zaindu zuen Estatuak. Ezagunak dira Andeetako mendi-maldetan egin ziren zapaldak (higaduraren kontrako horma-mailaketa).

Labore-lurra hiru sailetan banatu ziren: lehenengo motako lurren etekinak Eguzkiaren ospakizunetarako ziren, bigarre-

na renak Inkarentzat, eta hirugarrenak segurtatzen zuen herriaren mantenua. “Ayllu” edo auzo-elkarteari ematen zitzaion lurra, eta honek banatzen zizkien sailak familiei, baina hauek ez zuten saila saldu edo herentzian uzteko eskubiderik. Artoa, patata, babarruna, kotoia, piperrak edo kalabaza ziren batez ere landu ohi ziren landareak.

Maiek edo aztekek ez bezala, inkek bazituzten abere zama-riak, baina balio kaskarrekoak: llama, alpaka, bikuina. Esne eta artile edo larrutarako ziren probetxuzkoak. Ehizak eta arrantzak ez zuten leku handirik izan inken ekonomian.

Merkatal harremanak, funtsean, Estatuaren esku zeuden, edo berak kontrolatuak. Funtzionari berezi batzuek eramaten zuten guztiaren kontua, artxibo ofizialetan sal-erosketen albiste zehatzak jasoz (“quipua” zen horretarako inken tresna mne-moteknikoa).

Kultur bizitza eta erlijioa

Ekonomia bezala jakintza, erlijioa eta artea ere Estatuak gidatzen zituen. Jakintzak balio politiko programatua izan zuen inken erreinuan. Cuzco-n ireki ziren ikastetxe nagusiak, eta bertako erakunde ofizialetara ekarri eta erakarri ohi ziren, probintzietako noblezia ezezik, baita herri menperatu-berrietako aitonseme eta klase politikoak ere. Dena den, inken zientziak ez zuten originaltasun nabaririk izan, bere aplikagarritasun administratiboan ez bada. Aritmetika zenbaki-sistema hamartarra, egutegia eta pisu-neurriak presente zeuden Adminis-trazioaren eguneroko bizitzan.

Eraikuntz tekniketan zinez maisuak izan ziren inkak: nahi-koa da Sacsahuaman edo Machu Picchu ezagutzea. Arkitektura megalitiko honek teknika eta kalkulu aurreratuenak behar izan zituen, eta, nolana ere, izerdi eta gastu sozial nekagarriak ezarri zizkioten herri xumeari, baina hau edozein Zibilizazio handitako eraikuntza erraldoien arazo bera da... Arki-tekturen lortutakoaren ondoan, hutsune azpimarragarri bat du hizkuntzaren munduan: ez zuten idazkerarik ezagutu, eta ki-txuen literatura osorik ahozkoa izan zen.

Inken erlijio-bizitzak ez du azteken ideologia eta ospakizun krudelik (inoiz giza sakrifiziorik izan arren), eta Inperioko beste herriekiko tolerantziarik izan zuten, jainko-jainkosa txikiak Viracocha jainko gorenaren babesera ekartzean. Otoitz, bekatu eta barauaren kontzeptuak ezagutu zituzten, eta Cuzco-n Coricancha tenplua zuten topalekurik nagusia.

AZKEN GALDERA ETA IRITZIAK

Zein izan da Amerikako kultura handiok gizadiari egin dioten ekarpen baliozkoena? Esan dezagun zerbait bakoitzari buruz.

Maiak dira beren proiektu kulturallean iraupenik luzeena erakutsi zutenak: behin eta berriz heldu zioten ahaleginari, horretarako lurralde berriak ere bilatuz. Bestalde, ez zuten besteen pareko inperialismo-grinarik izan, eta praktikoa gertatu zitzaizen beren antolamendu politiko polizentrista. Zientzietan abstrakzio-gaitasun zorrotza erakutsi zuten maiek (zeroa, leku-gunezko zenbaki-sistema). Astronomian gailurrik onenak menperatu zituzten.

Oro har, aztekek dira Ameriketara aipatutako hiru Zibilizazioetan antolamendu demokratikoena zutenak, nahiz eta ideologia erlijiosorik gogorrena izan. Hala ere, aztekek ez zuten begiramendurik izan inguruko herriekin, eta bereziki gogorrak gertatu ziren haiekin. Izan zuten, hala ere, zenbait alde-tatik beren kultur atzeramenduaren kontzientziarik, eta saiatu ziren atzerapen horri gaina hartzen, tolteken lorpenetatik ikasiz adibidez.

Inkei buruzko iritziak oso sakabanatuak ageri zaizkigu historilarietan. Batzuentzat, batez ere herri gerlaria izan zen inkena, gizarte kulturaz jasoagoak menperatu eta ito eraziz. Inken erreinua, askatasunik gabekoa izan zen, agintekeria itsuenean eraikia. Hala ere, sortu zuten mundua hain harri-garria eta erraldoia denez, historilari asko izan da, XVIII. mendetik hona bereziki, mirespenez begiratu diona. Andeatako *Tahuantinsuyu* hura da Ameriketara ezagutu den Estaturik ordenatuena, herritarrei segurtasun ekonomikorik eginena

emandakoa (segurtasunaren truke norberaren ekimena ito bazen ere). Alde horretatik, aztekak libreagoak ziren beren sistema politikoan.

O ro har, zer pentsa zezaketen Ameriketako konkistari, aurkitzaile eta misiolariak han ikusitakoaz? Garaiko Europarekin alderatuz, zein mailatan zeuden Zibilizazio haiek? Kontinente baten bakardadean eta aurrerapen-autarkia osoan erakitakoak izateko, herri haiek lortutakoa zinez harri-belarri gertatzekoa zen; baina garai bereko Europa edo Asiako aurrerapenen azpitik zegoen, hala ere, Europa. Hona, gogoratu ditugun eskastasun nabari batzuk: gurpilik ez zuten; kasik animalia zamaririk ere ez; burdina oso gutxi erabili zen; goldea ezezaguna zen; idazkera, hastapenetan zegoen eta batzuek izan ere ez zuten izan; inprimategi eta polborarik ez zuten ezagutu...

Aldiz, badaude mundu osoaren ondare bihurtu diren ondasunak ere: gogora ditzagun berriz artoa eta patata, gerora giza-diari jaten emateko halako garrantzia izan dutenak... Azkenik, esan dezagun, amerindiarrek lorturik zutela beren sisteman izadiarekiko ustiapen-oreka bat, garapen ekonomiko-sozialaren eta naturaren arteko oreka.

Pentsamenduaren aldetik, Mendebaldearentzat Mesopotamian, Egipton eta Grezian egindako ahaleginen antzera, Amerikan ere jaio zen kosmogonia bat, eta gizakiarekiko gogoetarik ere bai. Aurkikundea, ordea, estropozo latza gertatu zen, eta ibilia bere gisara egiteko eskubidea zuen Amerikari bere bide historikoa galerazi zitzaion.

Europarrek Amerikarekin topo egitean ez zuten maila historiko bereko edo kultur balio bereko bi Kontinentek edo bi Zibilizaziok elkarrekin topo egin. Europak, lehen-lehenik, *zer bait aurkitu* zuen, eta ez zuen uste izan *norbaitekin topo egin* zuenik. Jarrera horren azpian zeuden mentalitate eta interesek gidatu zuten Europa, oro har, ondoko politikan. Horrek ez du esan nahi, noski, bestelako mentalitaterik ere egon ez zenik, aitzitik salbuespen anitz ekar liteke hona; baina sistema oso arriskutan jartzen ez zuten heinean jasaten ziren salbuespen haiek (XVI.ean Mexiko-ko frantziskotarren proiektu ebanjelikoa, edo XVII-XVIII.etan Paraguay-ko jesuitena, bi kasu adierazgarri dira).

Aurkikundearen zentzu koloniala ongi azpimarratu du historilari espainol klasiko batek ere, M. Ballesteros-Gaibroisek: Kolonizazioa bati ezaugarri bezala dagozkion gobernabide eta administrazioa sortu, eta Amerikara landatzen saiatu zen Espainia. Zeregin hori indiarra bereganatuz egin zuen, berau gizarte berri “sui generis” batean integratuz, arraza eta geografi errealitate amerikarren gain molde europarrak ezarriz, indiarra *desindiartuz* eta arraza-nahastura ugari sortuz. Jatorrizko kultur prozesuak, bertakoak, moztu egin ziren horrela, eten. Egia da, herri indiarrek segitu dutela irauten, baina kolonizazioarekin kolonaurreko kulturen zikloa —europarrak leku bakoitzera iritsi ahala— ezindurik suertatu zen eta ezarriko zitzaion bide “samurragoak” nora eraman zezakeen ere ezin jakinik, zorabiatuta.

Iritzi orokor honek, funtsean berdintsu balio du Ameriketako zibilizaio handientzat eta basoan galduriko herri txikientzat. Historiografiak hobeki ezagutzen du haien hondamendia, eta etnologoek, agian, sarriago gogoratu digute besteona. Denak ere arerio bat beraren aurrean aurkitu dira 1492tik hona; baina horretaz dihardute ondoko orrialdeak.